

Zagrebačka tvornica baterija i džepnih
svjetiljaka do 1945. godine
(Prilog povijesti elektroindustrije Jugoslavije)

MIRA KOLAR-DIMITRIJEVIĆ
Filozofski fakultet, Zagreb, SFRJ

1.

Ivan Paspas st. i njegov rad do kraja prvoga svjetskog rata. Osnivač je današnje tvornice baterija i džepnih svjetiljaka »Croatia« Ivan Paspas. Paspas je Čeh, rođen 10. lipnja 1855. u Schwitzu od oca Vencla i Ane-Marije rođ. Ratka. Do dolaska u Zagreb živio u Beču, gdje je stekao znanje o elektrotehničkoj struci, i gdje se 1883. oženio.¹ Tu su se Paspas rodili sinovi — 2. prosinca 1884. Ivan (umro 1954. u Zagrebu), Josip (rođ. 10. V 1886, umro 1959. u Zagrebu) i Rudolf (rođ. 7. III 1894, umro 26. I 1962. u Zagrebu).

Dolazak Ivana Paspasa u Zagreb vezan je uz gradnju i otvorenje Hrvatskog narodnog kazališta, koje je izvanredno svečano otvoreno 14. listopada 1895. godine. Kazalište je imalo i vlastitu električnu rasvjetu, što je za ono vrijeme, kada je Zagreb bio osvjetljavan plinskim svjetiljkama, a tramvaje vukli konji, bila velika novost. Vrlo brzo se pokazalo da je potrebno stručno održavanje mašinskih i električnih uređaja kazališta, pa je uprava kazališta, na čelu s intendantom drom Stjepanom Miletićem, odlučila da angažira Ivana Paspasa u funkciji inspektora za potpunu kontrolu rada svih uređaja u kazalištu.

Budući da su i neka druga zagrebačka poduzeća i zgrade uvodili električnu rasvjetu s vlastitim minicentralama, a u toku je bilo i uvođenje telefona sve širem krugu korisnika, Paspas je odlučio da iskoristi svoje znanje stečeno u Beču i od Gradskog je poglavarstva u Zagrebu, pod br. I-15819, dobio, 10. svibnja 1896, dozvolu da u Dugoj ulici 36 (danas Radićeva ulica) otvori radionicu za »ustrojenje uređaja za proizvodnju i zavedenje elektrike u svrhu rasviete i prenošenja sile za obrtnu i kućnu potrebu«, te je to uneseno i u obrtni registar E (ini obrti) Gradskog poglavarstva pod brojem 6 za 1896. godinu. Paspas je zapravo — što se vidi iz njegovog dopisa 1898. godine — otvorio elektrotehnički instala-

¹ Supruga Rozalija rođ. Müller potjecala je iz Neuravnitza u Moravskoj.

cioni ured i mehaničku radionicu koja se bavila raznolikom djelatnošću instalacije aparata električne struje, uključivši i telefone i akumulatore, aparate za galvanoplastiku, galvanske elemente i drugo. Međutim, čini se da je upravo ta obimnost poslova, uz nedostajanje stručnih snaga i konkurencije velikih instalacionih tvornica iz Beča, ubrzala propadanje te radionice, jer uz poslove u Hrvatskom zemaljskom kazalištu nije stigao sam obavljati sve narudžbe. Kako bi bio bliže kazalištu, glavnom korisniku njegovih usluga, Paspas već 1898. ima radnju u Samostanskoj ulici br. 9 (danas Varšavska ul.), ograničivši svoje poslovanje na trgovinu elektrotehničkim instalacijama i na zastupanje Ujedinjenog električnog akcionarskog društva B. Egger & Co. iz Beča.

U međuvremenu Paspas se rađa još četvero djece.² Tako naglo uvećanje obitelji bez sumnje je opteretilo njegov porodični budžet te 8. lipnja 1903 — dakle upravo u vrijeme kada ban Khuen Héderváry napušta Hrvatsku doživjevši poraz svoje nasilničke politike, koja je Hrvatskoj dopuštala određenu autonomiju samo na području školstva i kulture — Paspas odjavljuje svoju radnju.

U to doba Zagreb brzo mijenja lice. Ferdinand Budicki pojavio se 1901. u Zagrebu s prvim autom, a bicikli kao prevozno sredstvo postaju vrlo traženi, te nepoznati autor bilježi u *Dnevnom listu* 1905. da »iz dana u dan niču u Zagrebu kao iz zemlje raznovrsni motoristi, automobilisti i motociklisti«. Kao prateća pojava uspješno se razvija i metaloprerađivački obrt, pa Budicki i Ivan Dirnbacher imaju pune ruke posla, a u vezi s industrijskom revolucijom i otvaranjem niza tvornica, te razvojem Zagreba kao važnog željezničkog čvorišta uspješno se razvijaju i tvornice za popravak strojeva (Eisenhut, Željeznička radionica i dr.).

Iako je ostao bez radnje, Raspi nije nedostajalo posla, jer je tadanji upravitelj Hrvatskog zemaljskog kazališta Adam Mandrović sklopio, 1. listopada 1905, s Paspom ugovor za nadgledanje rasvjete, grijanja i čistoće, te je Paspas primao mjesečno 230 kruna.

Ugovor s Kazalištem trebalo je da važi do 31. svibnja 1908, ali su nove okolnosti prisilile Ivana Paspu da se ponovo pokuša osamostaliti. Naime, 1906. otvoren je u Gajevoj ulici prvi kinematograf, god. 1907. proradila je i Gradska električna centrala, a tri godine kasnije i električni tramvaj. Montaža električne mreže i rasvjetnih tijela postala je traženo zanimanje, pa je Ivan Paspas iz Ilice br. 7 zatražio dozvolu za »ustrojenje uređaja za proizvodnju i vođenje elektriciteta u svrhu rasvjete i prenašanje sile za obrtnu i kućnu porabu, te uvođenje telefona i kućanskih brzobjava«, pa mu je to odobrenje Gradsko poglavarstvo u Zagrebu i izdalo pod br. 21402 od 6. svibnja 1907, iako je radnja faktično proradila već 2. svibnja 1907. u Ilici 49, pa se taj datum mora uzeti kao datum osnivanja Paspine tvornice baterija. To je prvi dokument u dosjeu Sudbenog stola, kao trgovačkom sudu, s podacima o Tvornici baterija, a zabilježen je i u registru VII-386-619 na str. 137.

Plativši Hrvatskom zemaljskom kazalištu globu u visini tromjesečne plaće zbog prijevremenog prekida ugovora i napuštanja posla, Ivan Paspas se s velikim žarom bacio u velike poslove oko elektrificiranja centra grada,

² Iz tvoga braka poteklo je sedmero djece.

nabavljajući materijal u Beču od velikih proizvođača elektrotehničke opreme i ubrzo se uvrstio u imućne građane Zagreba.

U međuvremenu sva tri sina završavaju kod oca elektrotehnički zanat. Najstariji, Ivan, dobio je svjedodžbu elektrotehničara od Obrtnog zbora pod br. 399 od 9. X 1903, Josip pod br. 1669 od 7. VII 1908, a Rudolf pod br. 1277 od 28. VIII 1909. Uključivanje sina Ivana u posao omogućava Ivanu Paspici st. da otvori, 4. XI 1911, i filijalu u Ilici 49. koja se bavila isključivo uvođenjem elektriciteta u stanove, a glavna radnja nalazila se tada u Preradovićevoj ulici 2, dakle još uvijek u najstrožem centru Zagreba.³

God. 1914. pristupaju kao partneri i sinovi Josip⁴ i Rudolf. Paspina firma uspješno posluje te, iako formalno posluje kao obrtnička radnja, sve više ima tvornički karakter. Treba napomenuti da je, 1. lipnja 1908, Ivan Paspica st. postao zavičajnik grada Zagreba, a tri godine kasnije primio je i ugarsko državljanstvo, napustivši austrijsko, kako se do tada vodio, pa je tom odlukom definitivno povezo svoju sudbinu uz Zagreb i njegov razvoj. Za vrijeme prvoga svjetskog rata sinovi se nalaze u vojsci, pa je i razvoj radnje i njeno djelovanje usporeno.

2.

Djelovanje Tvornice baterija od završetka prvoga svjetskog rata do smrti Ivana Paspice st. 1931. godine. U najsudbonosnije vrijeme raspada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja nove jugoslavenske države, Ivan Paspica pretvara svoju elektrotehničku radnju u tvornicu. Nova radnja protokolirana je pod nazivom *Prva hrvatska tvornica za elektro industriju*, 17. listopada 1918,⁵ dan nakon manifesta cara Karla da su poduzete sve pripreme da se udovolji zahtjevima potlačenih naroda Habsburške Monarhije. Istog dana kada je u »Jutarnjem listu« objavljeno reklamno oglas Ivana Paspice da je u Gundulićevoj ulici 41 otvorio tvornicu, uredivši i odjel za popravak električnih motora i dinamo-strojeva, te da će se, osim instalacijom električne rasvjete, uvođenjem telefona i brzjava, popravljanim električnih pogona i centrala, baviti i proizvodnjom baterija, održana je, 29. listopada 1918, glasovita sjednica Hrvatskog sabora na kojoj je odlučeno da se razrješavaju »svi dosadašnji državno-pravni odnošaji i veze između kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s jedne strane, te kraljevine Ugarske i carevine austrijske s druge strane« i da se formira Narodno vijeće Države Slovenaca, Hrvata i Srba.

Tim potezom osnivanja Prve hrvatske tvornice za elektroindustriju Ivan Paspica kao da je osjećao da će Zagreb postati centar elektroindustrije nove jugoslavenske države. Međutim, težeći za nezavisnošću i samostalnošću, Paspica nije računao da će se za balkansko područje zainteresirati udruženi

³ Paspina reklama u Strosmajerovom kalendaru za 1912. godinu. Radnja se navodi kao elektrotehnička radnja i instalacioni zavod i mehanička radionica.

⁴ Josip Paspica oženio se 1913. u Crikvenici s Adelom, kćerkom Ivana Hlada i Anđele rod. Horvat.

⁵ Historijski arhiv u Zagrebu (dalje: HAZ), Sudbeni stol, registar inokosnih firmi, IV, str. 386, br. 619 od 17. X 1918.

strani kapital, i da će pod tim pritiskom morati svoju proizvodnju ograničiti na znatno manji broj artikala i skućeno poslovanje. Naime, god. 1920. u Vlačkoj ulici 75 počinje proizvodnju »Metallum« baterija za džepne svjetiljke i za telefonske priključke bečki zavod Kremenezky, koji je bio i glavni dvorski dobavljač. Iste godine osnovano je i Jugoslavensko društvo za električna poduzeća Fulgur, te Munja d.d. za elektrotehničku i tehničku industriju. Filijala d.d. Siemens (danas tvornica »Rade Končar«) osnovana je u Zagrebu tek 1923. godine. Kasnije niču i druga poduzeća i filijale elektrostruke.

Kako bi mogao što uspješnije konkurirati sve brojnijim baterijskim proizvodima koji su se pojavili u Zagrebu, Paspas od 1920. svojim baterijama daje naziv »Croatia«, da bi s istog razloga kasnije izrađivao i baterije »Kosovo«, »Slavija« i sl. Baterije su se izrađivale ručno, i tek kasnije su od Kapscha i Brantza nabavljeni strojevi za izradu baterija, koji su produkciju znatno pojednostavnili i povećali. Iz istog razloga, Paspas ulaže i znatna financijska sredstva u uređenje tvorničkih prostorija u Gundulićevoj 41, te otvara i drvno-tokarski odjel u kojem su izrađivani odlivci potrebni za električne montaže. Na temelju molbe Ivana Paspas, Gradsko poglavarstvo je nakon komisijskog pregleda tvornice, 9. siječnja 1920. izdalo, 14. siječnja, uporabnu dozvolu, utvrdivši da su strojevi ispravno montirani i da je tvornica dobro uređena. Budući da je stanovao u Dugoj ulici 36, Ivan Paspas pomišlja na otvaranje prodavaonice električnih potrepština u centru grada koju bi vodili sinovi. U veljači 1920. prijavljuje i radnju u Bogovićevoj ulici 4 na svoje ime, ali uviđa da je bolje da firma bude dioničkog karaktera, te odjavljuje i radnju u Gundulićevoj ulici 41 i radnju u Bogovićevoj ulici i nekoliko dana nakon odjave prijavljuje *Prvu hrvatsku tvornicu za elektroindustriju Ivan Paspas i sinovi*, pod kojim nazivom firma posluje sve do 1937, kada je opet došlo do izvjesnih promjena.⁶

Zajedničkim radom oca i sinova i dobrom podjelom posla Paspasina tvornica uspješno posluje, pa je publicist Jozo Lakatoš ubraja 1924. među najznačajnija poduzeća elektrostruke u Hrvatskoj.⁷

Poslije prvoga svjetskog rata — a do početka kreditne krize na sredini tridesetih godina — privreda Hrvatske pokazivala je vrlo dobre rezultate, pa se pitanje energije, odnosno elektrifikacije stavljalo u prvi plan daljnjeg razvoja. U tom je pravcu mislio i Ivan Paspas sa sinovima, te je u 11-om broju virovitičkih novina »Naš list«, 31. svibnja 1924, objavljen dopis Paspas s prijedlogom da se u Virju, kao najvećem selu Hrvatske, izgradi električna centrala za čitavu Podravinu. Ta zamisao nije realizirana ne samo zbog nedostatka kapitala i početka kreditne krize, već i stranog kapitala koji je posredstvom URITADA (zagorski ugljenokopi) zakupio koncesiju od države za elektrifikaciju sjeverne Hrvatske na deset godina, koja se god. 1934. ugasila a da ništa nije učinjeno. Banovinsko električno poduzeće (BEP), osnovano nešto kasnije, učinilo je tek pred drugi svjetski rat prve pokušaje elektrifikacije na manjem području oko Novoselca u Moslavini, pa do poslije rata u sjevernoj

⁶ HAZ, Sudbeni stol, registar dioničkih tvrtki, VII, str. 137, br. 48/12. II 1920.

⁷ Industrija Hrvatske, 439—440, Zagreb 1924.

Hrvatskoj nema većih centrala koje bi davale struju većem području i time omogućile intenzivniji industrijski razvoj.

Kriza kredita, kao posljedica deflacione politike ministra financija Stojadinovića, prisiljava Paspu na vrlo štedljivo poslovanje, utoliko više što su svakim danom prostorije tvornice u Gundulićevoj 41 bile nepodesnije za proizvodnju baterija, pa se počelo razmišljati o gradnji nove tvornice izvan gradske jezgre.

Kakav je bio položaj radništva saznajemo iz omanjeg članka objavljenog u zagrebačkom »Organizovanom radniku« 11. veljače 1926. Nepoznati autor navodi da je u tvornici Paspje zaposlena gotovo isključivo ženska radna snaga i da se radi u akordu, te da radnice zarade jedva 20 do 27 dinara na dan. Budući da je cijena kilograma kruha bila u to vrijeme tri dinara, ta je zarada bila prilično niska — ali ne i najniža za žensku radnu snagu u Zagrebu, jer su neke radnice u zagrebačkoj industriji zarađivale samo deset dinara dnevno.

Akumulirajući potrebne kapitale intenzivnim radom svih zaposlenih, Ivan Paspja sa sinovima u proljeće 1928. zatražio je od Gradskog poglavarstva građevnu dozvolu za novu tvornicu u Koturaškoj 69 i dobiva je 10. veljače 1928. pod brojem 18623. U obrazloženju nacrtu Paspje ukazuju na to da su u nacrtu urisani i strojevi koje će upotrijebiti za proizvodnju baterija za električne svjetiljke, suhe članke, džepne svjetiljke i popravak svih električnih motora. Proizvodnja baterija i džepnih svjetiljaka obavljala bi se na prvom katu, a u dvorištu imale su se sagraditi šupe od drveta i opeke za spremanje sirovine, ugljena, drveta i auta. Vezivanje Zagrebačke gradske električne centrale na hidrocentralu u Ozlju kraj Karlovca u to vrijeme omogućilo je Paspji da svoje električne motore veže na gradsku električnu mrežu uz prilično povoljnu cijenu struje, a od Gradske plinare tvornica je imala dobivati i plin.

Gradska građevinska komisija izašla je na teren nove tvornice 27. travnja, te je tom prilikom gradski tajnik Makso Nevečerel utvrdio da su već izgrađene drvene šupe i da se stražnji zid jedne srušio ubivši tesara Fritza. Međutim, ta je afera zataškana, jer je velika nezaposlenost radnika i mogućnost da se u tvornici za vrijeme baterijske sezone zaposli 70 do 90 sezonskih radnika utjecala na članove komisije pa forsiraju da se tvornica baterija što prije izgradi i pusti u promet.

Tvornica je bila dovršena do listopada 1928. i 2. studenog 1928. komisija Gradskog poglavarstva izdala je uporabnu dozvolu, te je tvornica odmah proradila punim kapacitetom, jer su se zimi baterije mnogo tražile na čitavom jugoslavenskom prostoru. Potkraj 1931. sagrađene su još i četiri dvorišne zgrade za koje je nacрте izradio gradski mjernik Rajko Čop iz Klačničke 4 (danas Kraševa ul.).

Nova tvornica na trnjanskom području, poznatom po velikoj koncentraciji radničke klase i pribježištu komunista — pa i Josipa Broza Tita — odmah je svratila na sebe pažnju radničkih vođa. I kao što je Tito još u svibnju 1927. napisao da je »radnička štampa stražar koji budno pazi i svakog časa upozorava proletarijat da bude na oprezu«⁸, radnička štampa odmah je reagirala na radne uvjete u Paspinoj tvornici. Zagrebački »Organizovani radnik« objavljuje, 27. rujna 1928, članak o novoj

⁸ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, I, 18, Beograd 1977.

tvornici, a 19. prosinca iste godine komunistički list »Borba« objavljuje članak »Iz tvornice Paspas (Zagreb)«. Tu čitamo: »U toj tvornici radi oko 12 radnika i 130 radnica. Rade po 10 sati na dan, a plaća im jedva iznosi 100—150 D tjedno. Pa niti ta mizerna plaća im se ne isplaćuje redovito. U subotu, kad treba da idu kući, a one onako izmorene i gladne moraju čekati na krvavo zaradenu plaću do tri i četiri sata poslije podne.« Nepoznati pisac toga članka, potaknut svakako i odlukama Osme partijske mjesne konferencije, koja je održana u veljači 1928. na Pantovčaku, tražeći nastavak započetog Titovog rada među ženama, ističe naglašeno: »Zato radnice tvornice Paspas, stupite u strukovnu organizaciju, stupite u radničke redove, jer ćete se samo na taj način moći boriti protiv svojih izrabljivača.«

Zahvaljujući Teodoru Paspas, očuvan je interni ugovor koji su sklopili članovi obitelji Paspas na Staru godinu 1928. Iz toga se ugovora vidi da je tvrtka djelovala kao javno trgovačko društvo s glavnicom od 1.389.492 dinara. Otac Ivan Paspas st. povukao se iz poslovanja prepustivši komercijalno vodstvo cijelog posla suprugu kćeri Katarine Antunu Leitneru (rođ. 26. XI 1879. u Brodu na Savi, umro u Zagrebu poslije rata) i drugom sinu Josipu. Ivan Paspas st. raspolagao je uloškom od 598.027 dinara, Rudolf Paspas s uloškom od 339.114 dinara, Ivan Paspas ml. s uloškom od 242.390 dinara i Josip Paspas s uloškom od 209.961 dinara. Antun Leitner bio je član firme od 1. siječnja 1929. i 1. svibnja 1930. morao je uplatiti 350.000 dinara, postavši tek time ravnopravni član firme. Leitner je od 1909. do prelaska u Paspasinu firmu radio u upravi Zagrebačkog paromlina, te je kao dioničar toga mlina i dioničar mlinskog koncerna Narodne mlinske i gospodarstvene industrije d.d. stekao veliko znanje o jugoslavenskom tržištu, stekavši i prilično velik kapital, pa je njegov ulazak u Paspasinu firmu ojačao tvornicu financijski i poslovno. Ivan Paspas ml. preuzeo je poslove instalacionog ureda i upravu prodavaonice u Bogovićevoj 9, a Rudolf Paspas preuzeo je tehničke poslove, ostvarivši na tom polju niz vrijednih inovacija i tehničkih usavršavanja proizvodnje.

Ugovorom je utvrđena podjela dobitka, nagrada i podjela glavnog uloška nakon smrti Ivana Paspas st., odnosno utvrđen način istupa nekog člana iz firme, a za slučaj spora određen je Obranički sud Komore za trgovinu, obrt i industriju u Zagrebu, budući da je firma objedinjavala trgovačko, obrtničko i tvorničko poslovanje.⁹

Ta nova podjela poslova pokazala se izvanredno uspješnom i čini se da velika svjetska kriza nije depresivno djelovala na poslovanje tvornice i prodavaonice. Iz spisa upućenog Znanstvenoj komori, 10. svibnja 1933. vidi se da je Prva hrvatska tvornica za elektroindustriju s instalacionim uredom i prodavaonicom u Bogovićevoj 9 do tada instalirala električnu rasvjetu i telefone u nizu velikih zgrada, ureda i tvornica u Zagrebu¹⁰

⁹ Ugovor su potpisali Ivan Paspas stariji, Ivo Paspas mlađi, Rudolf Paspas, i Antun Leitner u prisutnosti svjedoka Rose Weis i Alfreda Leitnera (original u posjedu T. Paspas).

¹⁰ Električnu rasvjetu i telefone uredili su Paspas u zgradi Popović na Jelačićevom trgu, u zgradi Srpske banke u Jurišićevoj 2, u zgradi Nikole Čuka na Jelačićevom trgu 4, u zgradi Bogomira Hirschla u ulici Baruna Jelačića 8, u zgradi Dragutina

i Beogradu¹¹, među kojima posebice ističemo trgovačku kuću Kastner i Oehler u Ilici 4 (danas Nama) gdje je Paspas uređivao i reklame, pa je tu uređena i prva neonska reklama, koju su kasnije dobili i Foto Corso i Paspina radnja u Bogovićevoj ulici 9. Paspini su proveli i telefonske priključke u Sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu. Paspas je montirao i elektromotore u tvornice, uključivši i svoju u Koturaškoj 69 s rasvjetom za oko 120 izlaza i motorima od oko 30 KW.

3.

Poslovanje Paspine firme od smrti osnivača Ivana Paspas st. (1931) do početka drugoga svjetskog rata (rujan 1939). Prvog travnja 1931. umro je Ivan Paspas st., a nekoliko dana kasnije i njegova supruga. To nije poremetilo poslovanje firme, jer je već prije bilo dogovoreno da se sve odluke o poslovanju donose sporazumno ili većinom glasova svih članova, tj. Ivana Paspas ml., Josipa i Rudolfa Paspas i Atuna Leitnera.

Za vrijeme trajanja krize Paspas su kupovali električne potrepštine nabavnim kreditima, a učlanili su se i u udruženje koje se borilo protiv uvoza strane robe iz inozemstva i radilo pod parolom »Svoj svome«, i koje je zatim reklamiralo njihove proizvode. Nakon završetka velike svjetske krize, polet je u građevinarstvu i privredi umjereniji, ali je poslovanje Paspine firme toliko solidno da nema mjesta brizi za plasman proizvoda, pa je to objavljeno i u velikoj Spomen-knjizi Obzora 1860—1935.¹² U povodu 30-godišnjice rada tvornice, direktor Antun Leitner izjavio je časopisu »Hrvatska privreda« da je tvornica stekla opće povjerenje privrednih krugova »svojim nadasve solidnim radom.«¹³ U tom intervjuu Leitner nije spomenuo da je tvornica dobila za kvalitetu 1935. diplomu Grand prix na trećoj izložbi opreme u Bruxellesu i godinu dana kasnije diplomu na osmoj izložbi opreme u Parizu. Njen najpoznatiji proizvod, baterije »Croatia«, s likom žene u posavskoj narodnoj nošnji, bile su svuda poznate i tražene, a pažnju je privlačila i peterokraka zvijezda, iako nije imala neko posebno značenje već je uzeta kao zaštitni znak mnogočlane obitelji. Leitner je spomenuo da su se 1930. počele proizvoditi džepne svjetiljke, a prema sjećanju dugo-

Vasića u Ilici 11, u zgradi Kolmara i Stoegera u Ilici 13, u zgradi Viktorije Job u Ilici 17, u zgradi Radivoja Hafnera na Zrinjskom trgu 19, u zgradi Juraja Bezuka u Boškovićevoj 7 itd. Električno osvjetljenje montiraju na Dermatološkoj klinici Medicinskog fakulteta na Šalati, u gradskim kućama na Gogoljinom brijegu, u Fizikalnom institutu na Marulićevom trgu, u Zavodu za umobolne u Stenjevcu, te u tvornicama Golub i Lipa Mill na Maksimirskoj cesti, Tvornici Bothe i Ehrmann d. d. na Savskoj cesti 25, u Tvornici Rožankovski i drug, u Kartonu d. d. na Savskoj cesti 27, u Tvornici koža Alkalaj i drug, na Sajmišnoj cesti, u Tvornici L. Grivičić u Prilazu baruna Filipovića, u Tvornici kefa i metli na Horvaćanskoj cesti itd.

¹¹ U Beogradu su ugradili rasvjetu u hotelima »Bristol« i »Srpski kralj«, i na više stotina drugih gradnji u cijeloj državi (HAZ, obrt II 631/1934 — Paspas).

¹² Časopis *Zagreb*, 1935, str. 319. Zanimljivo je spomenuti da je Ivan Paspas ml. tek tada uzeo jugoslavensko državljanstvo a otac Ivan je dobio jugoslavensko državljanstvo 1922 (HAZ, Knjiga zavičajnika).

¹³ *Hrvatska privreda*, VI—VII, 1937, str. 17.

godišnjeg službenika tvornice Mirka Glogoškog prvo je bila načinjena vojnička svjetiljka s povećalom. Leitner je naveo da su džepne i anodne baterije nosile naziv »Kosovo«, »Slavija«, »Sirius«, okrugle i kućne baterije »Ipis«, »Kristal«, a grijače baterije za radioaparate »Ipis Goliat«. Izrađivale su se i baterije za motorne čamce, suhi elementi, nalijevajući elementi, okrugle džepne svjetiljke, »Fokus« svjetiljke, razne ručne signalne i privjesne svjetiljke, reflektorska stakla za bicikle i kola, svjećnjaci, električne svjetiljke za noćne ormariće i domaćinske svrhe, ispitivači za jaja, aparati za elektriziranje, razne žaruljice, kutije za duhan i cigarete, kutije za puder, električna kuhala, originalni Speckstein žižci za karbidne lampe, ugljene četkice i drugo. Proizvodili su se neko vrijeme i raznovrsni lusteri, koji su konkurisali proizvodima tvornice »Lux« u istoj ulici. Uz to, u tvornici su se i u to vrijeme popravljali električni strojevi, ali je montiranje električne rasvjete očit napušteno i prepušteno drugima. »Prva i glavna briga u našem radu«, rekao je Leitner u spomenutom intervjuu 1937. godine, »bila nam je uvijek, da svaki naš proizvod bude izvedbom na visini, da zadobije i opravda povjerenje trgovine i potrošača. Razvitak našeg posla je najeklatantniji dokaz, da se toj našoj devizi nismo iznevjerili.«

Prema sjećanju Mirka Glogoškog, god. 1939. u tvornici su se proizvodila 72 artikla u tri smjene, a proizvodnja se prilagođavala potražnji, pa je od rujna do ožujka bilo u tvornici zaposleno i do 250 radnika. Godišnje se proizvodilo oko milijun i po džepnih i anodnih baterija, a džepnih svjetiljaka više od 200.000 i nešto se izvozilo u Mađarsku, Grčku i Bugarsku. Za baterije su se davale garancije i to za 2R10 i R6 tromjesečna, za 3R13, R20 i R14 šestomjesečna, a za S-2 jednogodišnja. Cijene su bile solidne, ali ne preniske. Od 1930. do 1940. baterija je imala istu cijenu od 3,5 dinara, što je bila prosječna satnica elektrotehničkog radnika u vrijednosti kilograma kruha.

Usprkos velikoj konkurenciji tvornice »Kontakt« Huga Grabera na Radničkoj cesti 55, i »Munje«, tvornice akumulatora u Vrbanićevoj ulici, popularnost Paspinih proizvoda bila je tolika da plasman baterija i većine drugih proizvoda nije mogao biti ugrožen na jugoslavenskom tržištu.

To je našlo svog odraza i u fizičkom povećanju tvornice. U travnju 1935. članovi uprave odlučili su nadograditi drugi kat na tvornici u Koturaškoj 69, jer su statički proračuni potvrdili stabilnost zgrade. Ali gradska komisija u sastavu gradskog tajnika Franje Berkovića, dra Branka Koščice, ing. Tomislava Petrunića i inspektora rada ing. Ivana Viličića utvrdila je, 27. lipnja 1935, da se zbog provedbe regulatornog plana građevna dozvola za tu prigradnju može izdati samo uz ogradu da će u slučaju potrebe drugi kat biti porušen bez ikakvog prava na naknadu. Usprkos tako rizičnoj odluci Paspes su sa 140.000 dinara u izvedbi građevnog poduzetnika Josipa Gereša iz Hercegovačke 67 dovršili drugi kat do studenog 1936. i zatražili uporabnu dozvolu. Zbog izvjesnog odstupanja od prvobitne dozvole br. 102624—XVI od 3. XI 1936, ponovo je u Koturašku 69 došla, 10. veljače 1937, komisija sastavljena od gradskog inženjera Ancela, ing. Jurkovića iz Građevnog odbora, inženjera Marjano-

vića i Stanka Horvata i utvrdila da su odstupanja neznatna i da se građevna dozvola može izdati, ali da se u slučaju potrebe drugi kat mora rušiti.

Paspe nastoje promijeniti tu odluku i žale se Ministarstvu građevina u Beograd. Pozivaju se na to da je nakon komisijskog pregleda poduzeće još 1934. proglašeno industrijom narodne obrane i da bi rušenje glavne tvorničke zgrade, radi izgradnje nove ulice, izazvalo dugotrajan zastoј — a možda i posvemašnju obustavu rada. Paspas navodi: »Kad se uvaži da je naša tvornica među najvećima te struke na Balkanu i u Srednjoj Evropi, onda se može ocijeniti, da li je to gubitak i za narodnu obranu i za narodnu privredu, i koliki je to gubitak. Naša tvornica uređena je najmodernije tako, da ne zaostaje za inozemnim ni po svojem kapacitetu ni po svojem mašinskom uređaju. Kad bi nas nepovoljna regulatorna osnova prisilila, da posvema napustimo naše poslovanje, tad bi sav taj uređaj propao, jer u našoj državi nema drugih poduzeća iste struke, koja bi ga mogla upotrebiti, jer su većinom lokalnog značaja i financiјalno preslaba.«¹⁴ Na zahtjev Ministarstva, novu zgradu tvornice pregledala je druga komisija sastavljena od gradskog tajnika Franje Berkovića, ing. Tomislava Petrunića, dra Branka Koščice i dra Marijana Židovca, ali je glavnu riječ, 15. rujna 1937, imao inspektor rada Banske uprave Savske banovine, pa je predloženo da se po § 113 Zakona o radnjama iz 1931. uporabna dozvola može izdati, jer su u drugom katu »uređene radničke prostorije djelomično na ručni, a djelomično na mehanički pogon za dio proizvodnog procesa poduzeća«, a razmjestaj strojeva da je odobrilo Gradsko poglavarstvo još 9. siječnja 1937. godine.

Zanimljivo je iskazati vrijednost tvornice prema procjeni komisije narodne obrane iz 1934. godine, dakle prije izgradnje drugog kata. Ukupna vrijednost tvornice bila je 3.800.000 dinara, a od toga su zgrade imale vrijednost od 1.200.000 dinara, strojevi milijun, dok je ostalo bila vrijednost sirovina, materijala i robe. U tvornici je tada radilo 138 zaposlenih, od toga dva tehnička činovnika, osam administrativnih namještenika, 18 kvalificiranih i 56 nekvalificiranih radnika, te veći broj sezonskih, nestalnih radnika. Svi zaposleni — izuzev stručnjaka za proizvodnju galvanskih elemenata, koji je bio Austrijanac — bili su domaći ljudi.¹⁵

U to je vrijeme bilo vrlo velikih komplikacija s protokolacijom firme. Po Zakonu o radnjama iz 1931. u toku 1932. obavljena je revizija svih obrtnica u Zagrebu, pa je tvornica uvrštena u III (industrijski) registar Gradskog načelstva pod br. 58, a trgovina u Bogovićevoj protokolirana je u registru IV pod br. 1487 kao elektroinstalaterska radnja. Na žalbu Ivana Paspas, Zanatska komora odlučuje, 11. prosinca 1934, da se radnja u Bogovićevoj prebaci u II (zanatski) registar, pa je upisana pod brojem 631 kod Gradskog načelstva u Zagrebu.

U ožujku 1937. Ivan Paspas ml. odvaja se od braće i Leitnera, i dobiva posebno ovlaštenje da može u Bogovićevoj ulici 9 voditi samostalno

¹⁴ HAZ, Gradsko poglavarstvo Zagreb, spis 65217 od 6. IV 1938. i Arhiv Jugoslavije, fond Ministarstva trgovine i industrije, kut. 612/347 — Paspas.

¹⁵ Isto, kut. 612/347.

elektrotehničku radnju, što je upisano u zanatskom registru Gradskog poglavarstva pod br. 149.¹⁶ Njegov istup poremetio je uravnotežene odnose u firmi i izazvao niz komplikacija, jer je istupom jednog člana po § 171 Zakona o radnjama Tvornica pravno prestala postojati. Josip i Rudolf Paspas odgovaraju, 9. XI 1937, Gradskom poglavarstvu da »nisu dužni zatražiti nove obrtnice« prema § 95 Zakona o radnjama, te mole da im se dopusti poslovati na temelju stečenih prava i da se u registru samo briše član Ivan Paspas ml. i potvrdi obrtnica br. 106.983-III od 8. VIII 1931. izdana nakon smrti Ivana Paspas st. na ime Josipa i Rudolfa Paspas i Antuna Leitnera. Usprkos upisu u zanatskom registru pod br. 159 od 1937, u rješenje toga spora umiješao se i Odjel za obrt, industriju i trgovinu Banske vlasti, pa je predmet riješen tek u siječnju 1940, kada je poduzeće brisano u registru III/58 od 1932. i registru II/159, i na temelju odluke Banske vlasti Banovine Hrvatske br. 2026-VII od 23. siječnja 1940. upisana »Croatia«, tvornica baterija i galvanskih elemenata *Iosip Paspas* u registar radnji Banovine pod br. 1644/1940, odnosno u podregistar Gradskog poglavarstva I-B pod rednim brojem 2 od 1940, a Rudolf Paspas prijavljuje na istoj lokaciji u Koturaškoj 69 elektrotehničku radnju, proizvodnju džepnih svjetiljaka i kutija od prešanog lima.¹⁷

Zbog velike svjetske krize zarade radništva, osobito radnica, jako su snižene. Velika nezaposlenost praćena je velikom ponudom jeftine radne snage, te se satnica žena u tekstilnoj industriji snižava na jedan dinar, što je bilo ispod egzistencijalnog minimuma potrebnog za život. Zbog niske cijene rada nekvalificirani radnici zapošljavaju se na svim radnim mjestima gdje nije bila potrebna specijalna zanatska vještina kvalificiranih radnika, pa se kvalificirani radnici osjećaju ugroženi i čvršće zbijaju svoje redove u sindikalnim organizacijama, za razliku od sezonskih i nekvalificiranih radnika koji se u naprednim klasnim sindikatima aktiviraju nešto kasnije zahvaljujući djelovanju komunista.

Kvalificirani radnici Paspine radionice u Bogovićevoj ulici organizirali su se na početku 1931. u Savez metalških radnika Jugoslavije (SMRJ) koji je kao sindikat Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza vodio reformističku politiku sporazumijevanja s poslodavcima, ali je zbog ulaznja sve većeg broja članova iz redova zabranjenih Nezavisnih sindikata sve više skretao ulijevo i pretvorio se oko 1935. u klasni borbeni sindikat pod vodstvom komunista. Pozivom na Zakon o zaštiti radnika iz 1921. godine, petnaest radnika Instalacionog ureda u Bogovićevoj 9 izabralo je, 13. lipnja 1931, u prisutnosti metalškog radnika i funkcionara URSSJ-a Ivana Korošca za radničkog povjerenika elektromontera Ferdu Špraljskog (rođ. 1903) a za zamjenika Zlatka Zdenčaja. Izborni odbor bio je sastavljen od Josipa Pongraca, kao predsjednika, Ivana Ekla i Josipa Dlo-

¹⁶ HAZ, Sudbeni stol, registar inokosnih firmi, X/333—326 od 13. IV 1937. Tu radnju je Paspas vodio do 25. V 1948, kada je obustavio poslovanje iz zdravstvenih razloga. Od siječnja 1937. do prosinca iste godine u Masarykovej ulici 10. Marija Paspas vodi trgovinu radioaparata (HAZ, Sudbeni stol, reg. X/266, br. 559). Ovlaštenje za elektrotehničku radnju dobio je 1936. i sin Ivana Paspas st. Mirko, koji je bio inženjer, ali je već 2. X 1937. umro.

¹⁷ HAZ, Obrt III—58/1932. i 58/1932, spisi Grad. poglavarstva 119682—IIIa — 1937. i 2886 od 5. I 1940, te Obrt II — 13/1940 Rudolf Paspas.

uhya, kao članova, a izborima održanim u radionici prisustvovao je Ivan Paspas mladi.¹⁸ Po skraćenom postupku isti je radnički povjerenik izabran i 23. travnja 1932. dok je za zamjenika izabran elektromonter Josip Cvetković (rod. 1909). Izborni odbor radio je u sastavu Josip Pongrac (rod. 1904), Zlatko Zdenčaj i Rudolf Štibuhar (rod. 1901).¹⁹ Izborni odbor u sastavu Škraljski, Štibuhar i Pongrac provodi izbore i 13. siječnja 1934. pa možemo zaključiti da je u Bogovićevoj 9 postojala jezgra klasno svjesnih i sindikalno organiziranih radnika, koja je zbog svakodnevnih doticaja s radništvom tvornice u Koturaškoj 69 nesumnjivo ostavila traga i među sezonskim nekvalificiranim i tamošnjim stručnim radnicima.²⁰ Prestanak djelovanja krize u 1935. i 1936. godini, i pokušaj poslodavaca da i dalje zarađuju ekstraprofite na račun niskih zarada radnika, doveo je do velikog broja štrajkova u čitavoj zemlji. U pokret je stupila i sekcija električara zagrebačke podružnice SMRJ, te je kolektivnim ugovorom, 1. srpnja 1936, zarada te vrste radnika — pa i Paspasinih — povećana za približno 50%. Ugovorom je regulirano i plaćeno bolovanje za prvih 7 dana bolesti, dodatak za rad izvan Zagreba, izmjenični dopusti u slučaju nedostatka posla i dr., na što su radnici imali pravo već po Zakonu o zaštiti radnika kojega se poslodavci nisu pridržavali, govoreći da naša privredno nerazvijena zemlja ne može snositi tolike troškove. Pokušaj poslodavaca da, već nakon mjesec dana nakon potpisivanja, ugovor otkažu doveo je do jednomjesečnog štrajka kojim je kolektivni ugovor obranjen u svim stavkama.²¹ Za radničke povjerenike, 22. siječnja 1937, izabrani su Rudolf Štibuhar i Josip Cvetković, ali Ivan Paspas nije dozvolio da se izbori kao ranijih godina obave u instalacionom uredu, pa su izbori, kojima je pristupilo 14 od 18 uposlenih radnika, održani u prostorijama SMRJ (Haulikova 10/IV).²²

I te je godine radi produženja kolektivnog ugovora 40 dana štrajkalo 150 radnika elektrotehničke struke u 35 zagrebačkih poduzeća. Izboreno je i novo povišenje zarada, jer su već poslije 1935. počeli rasti troškovi života uslijed forsiranog izvoza hrane u Hitlerov Treći Reich.

U vrijeme toga štrajka objavljen je u »Radniku«, 2. VII 1937, članak o položaju radništva u tvornici na Koturaškoj cesti, koje je bilo slabije plaćeno od radnika u Bogovićevoj ulici 9. Čitamo: »Već sam rad u toj struci ne iziskuje samo fizičko naprezanje, nego je i veoma štetan po zdravlje uslijed raznih kemikalija. Plinske maske koje daje tvornica veoma su trošne i stare i dnevno se događa da radnice padaju u nesvijest, a kod višegodišnjeg uposlenja radnici podliježu tuberkulozi. Za takav rad radnici bi trebali dobiti i odgovarajuću zaradu tim više što su namirnice u zadnje vrijeme poskupile za 20—30%, ali vlasnici smatraju, da je na-plata od 2,5 do 3 dinara na sat sjajna zarada za kod njih uposlene radnike. Česte su i globe. Naročito je težak položaj 150 radnica, jer do-

¹⁸ Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (dalje: AIHRPH), Radnička komora (dalje: RK), 171/4—5857/1931, i Savez metalskih radnika Jugoslavije (dalje: SMRJ), 50/02710.

¹⁹ AIHRPH, SMRJ, 53/02478.

²⁰ AIHRPH, RK, 243/—7786/1933.

²¹ Josip Cazi, Razvoj sindikata u sklopu URSSJ-a, III, Zagreb 1980, 573.

²² AIHRPH, SMRJ.

bivaju manju plaću od muškaraca. Samo pet do šest radnika ima 10 dinara satnice, a 150 radnica 3 dinara. Sve to dovodi radnike do svijesti da tako dalje ne može ići i da se te nesnosne radne i plaćevne prilike moraju u najskorijem vremenu popraviti.«

Radnice je osobito teško pogađala nezaposlenost u proljeće i ljeto, kada su morale raditi na ciglani ili u Gradskoj vrtlariji, ili nezaposlene i bez ikakve pomoći čekati ponovnu konjunkturu proizvodnju baterija u jesen.²³

Iz časopisa »Elektrotehnika«, koji je izlazio u Zagrebu od 1935. do 1941, saznajemo da su elektrotehničari bili elita kvalificiranih radnika. Oni u Streljačkoj 1 imaju svoju biblioteku sa stručnim knjigama i izdaju »Elektrotehnički kalendar«. Često s kulturno-prosvjetnim društvom, koje je osnovano 1935. godine, posjećuju izložbe i druge tvornice elektrostruke, a na radiju je, 23. lipnja 1938, nastupio njihov mandolinistički orkestar pod dirigiranjem Franje Zingerlina.²⁴

Obitelj Paspas imala je patronat nad novom školom izgrađenom u Koturaškoj cesti i davala je znatna sredstva za uređenje te škole i pomaganje učenika.

4.

Poslovanje tvornice baterija i radionice od jeseni 1939. do okupacije zemlje. Iako je to vrijeme Banovine Hrvatske, početak drugoga svjetskog rata i poteškoće oko nabave sirovina otežavali su poslovanje Paspasne tvornice i radionice. Kroz urudžbene zapisnike Odjela za obrt, veleobrtni i trgovinu Banske vlasti provlače se informacije o tim poteškoćama, i o sve jačem miješanju državne vlasti u rad tvornice za koju je zainteresirana radi ratne privrede.²⁵ Međutim, velika potražnja za baterijama i drugim elektrotehničkim materijalom dovodi do vrlo velikog prometa, pa je Ivan Paspas ml. u elektrotehničkoj radionici i trgovini ostvario u 1940. promet od 4,623.641 dinara i s robom na skladištu u vrijednosti od 1,349.831 dinara.

Od početka 1940. Paspas posluju na tri nivoa:

1. »Croatia«, tvornica baterija i galvanskih elemenata, koju vode Josip Paspas i Antun Leitner;
2. Elektrotehnička radionica, proizvodnja džepnih svjetiljaka i kutija od prešanog lima, koju vodi do srpnja 1942. Rudolf Paspas na lokaciji tvornice, i

²³ Iz prošlosti naše tvornice. Tradicija stara 62 godine. — *Tvornički list*, 1969.

²⁴ *Elektrotehnika*, 1935, br. 3-4, i d.

²⁵ Za radionu u Bogovićevoj roba se nabavljala iz Trećeg Reicha na bazi kliringa (od poduzeća Glasmaterial C. Picking iz Dresdena, August Lehnhoff iz Hamburga, Meissner Glasraffinerie iz Coswiga, Osram G. m. b. H. iz Berlina, Dr. Ing. Strauss iz Berlina, Joseph Ulbricht iz Beča itd.). Nešto robe je nabavljeno od filijala Tungsrama, Siemens, Norisa k. d., Elina u Zagrebu i od Jugosijalije, DIS-a i drugih, a nešto je robe naručivano u Italiji (HAZ, Ponova, dosje 862/4 — Paspas Ivan).

3. Instalaterska elektrotehnička radionica u Bogovićevoj 9, koju vodi Ivan Paspal ml.

Usprkos takvoj podjeli radi poreznih razloga, Paspal usko suraduje i zapravo je riječ, ipak, o jednom jedinom obiteljskom poduzeću što se uspješno bori s poteškoćama i pobjeđuje u borbi s velikim međunarodnim trustovima (AEG-om, Tungstramom i drugima) koji su htjeli cijelu elektrotehničku industriju Jugoslavije preuzeti u svoje ruke.²⁶ Izuzev žaruljica za baterije, Paspalina je tvornica sama proizvodila sve potrebne dijelove svjetiljaka i baterija koje su imale široku primjenu.

Godišnja potrošnja električne energije bila je u tvornici oko 100.000 kWh. Budući da im je Gradska električna centrala mogla dati više struje samo ako izgrade trafostanicu i pojačaju vodove, sklopljen je, 29. rujna 1938, ugovor kojim se uprava tvornice obvezala na izgradnju trafostanice, a centrala na davanje trofazne izmjenične struje od 50 H iz gradske razvodne mreže niskog napona. Kako je tvornici nedostajalo i skladišta, izdana je građevna dozvola za izgradnju zgrade dužine 19,75 m i širine 5,5 metara, a od toga je trafostanica zauzimala prostor od oko 23 m². U skladištu se uskladištavao metal, do tada držan zajedno s kemikalijama te je dolazilo do oksidacije i kemijskih procesa koji su smetali proizvodnji.²⁷

I 1939. godine trebalo je provesti izbore za radničke povjerenike u radionici u Bogovićevoj ulici. No, izbori su odgađani od siječnja na veljaču, pa zatim na svibanj, da bi konačno bili provedeni tek 15. kolovoza 1939, kada su članovi izbornog odbora Josip Hadelan (rođ. 1907), Ivica Egzeta (rođ. 1912) i Josip Cvetković proveli izbore, na kojima je za radničkog povjerenika izabran Egzeta, a za zamjenika Hadelan.²⁸ Kao i ranijih godina, radništvo te radionice inzistiralo je na pridržavanju odredaba kolektivnog ugovora iz 1936. godine.

Za razliku od kvalificiranih elektrotehničkih radnika koji su se učlanjivali u SMRJ, nekvalificirani i sezonski radnici Paspalinih tvornica i radionice orijentali su se prema Savezu industrijsko-zanatskih radnika (SIZRJ), koji su vodili komunisti Josip Cazi i Rade Končar. Potonji je povezivao oba sindikata kao sastavne dijelove Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije (URSSJ) u kojem su u to vrijeme komunisti preuzeli vodstvo. Iako za postojanje partijske ćelije u Paspalu nema drugih dokaza osim sjećanja Milene Štefulić, pa je vjerojatno riječ o kandidatskoj grupi od četiri člana, nesumnjivo je da se radništvo tvornice Paspal opredijelilo za radikalnu klasnu borbu i vezalo uz komunistički pokret Zagreba. To potvrđuje i slika izleta radnika na Ponikve, iznad Glavice na Medvjednici, gdje radnica tvornice Paspal Milena Štefulić stoji iznad Dragice Končar. Na takvim izletima obično se diskutiralo o političkoj situaciji i fašističkoj opasnosti, te širok krug simpati-

²⁶ *Sergije Dimitrijević*, Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije, 86—7, 190, Beograd 1958.

²⁷ HAZ, Gradsko poglavarstvo, građevni dosje Koturaška 69 — građevna dozvola od 9. V 1939.

²⁸ AIHPH, RK, 539/1—2530/1939 i 554/3—8352/1939. Od Radničke komore izborna je prisustvovao Adam Katić.

zera i aktivista Narodnog fronta i Partije. Prema sjećanjima radnika, Josip Kraš, Josip Cazi, Janko Gredelj iz željezničke radionice i neki ostali drugovi, među kojima i Marko Belinić i Lutvo Ahmetović, bili su aktivni sudionici zborova koji su držani pred tvornicom Paspas u Koturaškoj ulici 69.²⁹

Radni uvjeti za radništvo tvornice Paspas u to su se vrijeme znatno pogoršali. U sezoni je u »Croatiji« radilo i više od 200 radnica i radnika, pa su radionice u glavnoj zgradi bile pretrpane, a radionice u dvorišnim zgradama bile preniske, tamne, nedovoljno zračne. Osobito teško bilo je raditi u lakirnici, brusioni, galvanizaciji i uopće tamo gdje je radništvo bilo izloženo djelovanju kiselina i para, jer je zaštitne odječe i obuće bilo premalo i već je bila istrošena.

U kolovozu 1940. radništvo oba Paspasina pogona na Koturaškoj cesti zatražilo je posredstvom SIZRJ kolektivni ugovor. Uprava je pozvala predstavnike radnika i inzistirala da odustanu od zahtjeva, osobito od minimalnih satnica od 4.50 dinara i povišenja akordnog cjenika za 25%. Prema sjećanju Milene Štefulić, vodstvo pokreta na čelu s Franjom Valentićem razmotrilo je i odbilo taj prijedlog, jer da poslodavci ne mogu ostvariti svoju prijetnju da će prestati s proizvodnjom i da će otpustiti sve radnike, budući da ne mogu naći drugih stručnih radnika uvježbanih u proizvodnji. Međutim, tvornica je, 12. kolovoza, obustavila rad, i svi su radnici otpušteni.

Radnička je komora sazvala za 20. kolovoz 1940. pregovore, ali se umiješao Hrvatski radnički savez (HRS), kao režimski sindikat, i pridobio dio kvalificiranih radnika, pa su pregovori odgođeni za rujna, a otkazi su povučeni, osim za Valentića, Ivana Pintara i Vladu Markača. Na ponovnu molbu podružnice SIZRJ od 3. rujna trebalo je, 16. rujna, održati u Radničkoj komori nove pregovore po Uredbi o rješavanju radnih sporova. Međutim, na žalbu predsjednika HRS-a Pećnika, koji je zatražio da njegovi predstavnici također prisustvuju pregovorima, jer imaju u tvornici svojih članova, pregovori su održani 19. rujna i na njih je vodstvo HRS-a poslalo Ivana Bezuha, dok je podružnicu SIZRJ zastupao Josip Kraš i Branko Petek s odborom za pregovore (Franjom Valentićem, Ivanom Pintarom, Lucijom Baretić, Sofijom Bertić, Baricom Zetović i Ružicom Orsag). Sastanku su prisustvovali i radnički povjerenici Fridrih Tol, Andro Kukec, Stjepan Benko, Alojzija Krajcer i Anđela Lončar. Iako je raspravu vodio Stevo Komerički, prisutnost komunista Josipa Kraša davalo je sastanku usmjerenje, te je bez većeg otpora potpisan kolektivni ugovor koji je predložio SIZRJ uz neznatna odstupanja od prvobitnog teksta. Ugovor su potpisale obje sindikalne organizacije i Rudolf Paspas, a poslodavac se obvezao primiti na posao i Franju Valentića, Ivana Pintara i Vladu Markača, ali to obećanje na kasniji zahtjev vodstva HRS-a nije ispunjeno.³⁰

Kolektivni je ugovor u odnosu na dotadanje radne i plaćevne odnose u tvornici značio prilično veliki napredak, pa ga donosimo u cijelosti:³¹

²⁹ Marko Belinić i Lutvo Ahmetović surađivali su i s radništvom obližnjeg »Luxa«.

³⁰ AIHRPH, RK, 591/2-8635/1940, 592/4-9312/1940, 594/1-9723/1940.

³¹ AIHRPH, Savez ind. zanatskih radnika, 10/01190. i RK, 591/2-8635/1940.

»KOLEKTIVNI UGOVOR

sklopljen između tt. Rudolf Paspas, elektrotehnička radnja, proizvodnja džepnih električnih svjetiljaka i limenih proizvoda u Zagrebu s jedne i Saveza Industrisko-zanatskih radnika-ca s druge strane.

Ugovarajuće stranke sporazumno su utvrdile, radne i plaćevne uvjete i to kako slijedi:

I. Općenite odredbe

1. Ovaj ugovor odnosi se na sve radnike i radnice zaposlene kod gore imenovanog poduzeća.
2. Radno vrijeme ustanovljuje se na 8 sati dnevno, odnosno 48 sati tjedno. Svaki daljnji rad smatra se kao prekovremeni.

II. Plaćevne odredbe

1. Utvrđuju se minimalne plaće satne i to kako slijedi:
 - a. za novo primljene radnice do 3 mjeseca zaposlenja po radnom satu Din 4.—
 - b. poslije 3 mj. zaposlenja " 5.—
 - c. za pomoćne radnike do 3 mjeseca zaposlenja po rad. satu " 5.50
 - d. za uvježbane pomoćne radnike (nakon 3 mj.) " 6.—
 - e. Za kvalifikovane radnike po radnom satu " 7.50
2. Svi do sada uposleni radnici-ce dobivaju povišenje kao skuparinski doplat na dosadašnje plaće od Din 1.— po radnom satu. Osim toga ne dira se u dosadašnji skuparinski nadoplat od 10% kojega su do sada uživali.
3. Svaka naplata akordnog rada temelji se na gore ugovorenim minimalnim satnim plaćama sa povišenjem od 25% kod kapaciteta prosječnog radnika. Akordne cijene ustanovljuje službodavac po svojim organima u sporazumu sa radničkim povjerenicima i njihovim zamjenicama.
4. Svaki prekovremeni rad naplaćivati će se za prva 2 sata sa 50% više, a rad na praznike i nedjelje sa 100% više od redovne plaće kao i svaki rad nakon prva dva sata prekovremenog rada.
5. Sva prava koja proističu iz Zakona o radnjama obvezuju se obje stranke striktno pridržavati.
6. Svi uposleni radnici dobivaju svake godine plaćeni dopust:
 - a. od 6 mjeseci do 1 godine zaposlenja 3 dana
 - preko jedne godine do 3 godine 4 dana
 - preko 3—6 godina zaposlenja 5 dana
 - preko 6—10 godina zaposlenja 6 dana
 - preko 7 godina zaposlenja 7 dana

III. Praznici

U poduzeću neće se raditi na slijedeće praznike: Sve nedjelje, Nova Godina, drugi dan Uskrsa i Duhova, Tjelovo, Svi Sveti i oba dana Božića, te na dan prvog svibnja.

IV. Razne odredbe

1. Novoprimitelj služboprincipi mogu biti na pokusu najviše 14 dana i za to vrijeme pripada im minimalna plaća predviđena ovim ugovorom.

2. Kod ponovnog primanja radnika uposliti će se oni radnici, koji su radi pomanjkanja posla prije bili otpušteni, a bili su u poduzeću zaposleni najmanje 6 mjeseci.
3. Poduzeće priznaje radničke povjerenike u smislu propisa §—a 108 do 119 Zakona o zaštiti radnika i po tim propisima će se s jedne i s druge strane upravljati.
4. U slučaju sporova, koji bi proistekli iz ovoga ugovora radnički povjerenici dužni su spor putem intervencije riješiti. Ako se taj spor ne riješi putem intervencije radničkih povjerenika, pokušati će se riješiti sa radničkom organizacijom, a ako i taj ne uspije, na daljnje nadležne vlasti.
5. U tiskaoni omogućit će se radnicima obzirom na narav posla pola sata za kupanje, koje im se neće odbiti od plaće.

V. Završne odredbe.

1. Ovaj ugovor stupa na snagu danom njegovog potpisa, a vrijedi jednu godinu dana. On se može otkazati 30 dana prije njegovog isteka pismenim putem. Ako ga ni jedna od ugovornih strana ne otkáže u označenom roku, on se automatski produžuje za daljnju godinu dana.
2. Ako bi za vrijeme trajanja ovoga ugovora znatno poskupile živežne namirnice kao i za život potrebni artikli, pristupiti će se pregovorima radi revizije skuparinskog doplatka, a isto tako i u slučaju pada.

U Zagrebu, dne 16. rujna 1940.

Iako je u tom pokretu podružnica SIZRJ morala pristati na kompromis s režimskom organizacijom HRS-om, koji je radio na suzbijanju klasne borbe, ipak je završetak pokreta smatran uspješnim. Pod utjecajem toga pokreta sklopljen je kolektivni ugovor i u Tvornici baterija Jakoba Ivkovića u Vodnikovoj 4, gdje su higijenski uslovi bili vrlo loši, i gdje je stotinjak radnika radilo u sedam malih prostorija u dvorišnoj zgradi i u podrumu. Pri objavljivanju te vijesti navodio se u »Vjesniku radnog naroda«, u siječnju 1941, kao uzor kolektivni ugovor koji je potpisan kod Paspé.³²

Ružica Nemec, koja je počela raditi u »Croatiji« s 12 godina kao sezonska radnica, sjeća se i 1986. da su prokomunistički URSSJ sindikati, tj. SIZRJ, imali znatnu premoć nad HRS-om, i da je u prvom bilo učlanjeno 200, a u drugom samo 40 radnika. Aktivnim radom mlade radnice, u kakve se i ona ubrajala, pred početak drugoga svjetskog rata, uspjele su pridobiti za sindikalni rad i starije radnice (npr., Alojziju Krajcer). Uprava — iako nije otvoreno progonila te aktivistkinje — nastojala je da ih se riješi, pa je i Ružica Nemec, kada je otplatila posljednju ratu zajma od 3000 dinara, koji je dobila od Paspé za gradnju kućice, bila gotovo otpuštena i zadržana na radu samo na nalog Rudolfa Paspé, kojemu su, zbog uvećane potražnje baterija, bile potrebne u proizvodnji iskusne radnice.

³² AIHRPH, RK, 576/3—1876/1940; *Vjesnik radnog naroda*, broj 2, godina II, koncem siječnja 1941. Politički vjesnik radnog naroda 1940—1941. Kritičko izdanje, Zagreb 1965, 369—370.

Potkraj 1940. zabranjen je rad URSSJ-u kao komunističkom sindikatu, pa je ta zabrana pogodila i SIZRJ. Stoga se i izbori radničkog povjerenika za 250 radnika i 12 namještenika u Koturaškoj 69 nisu mogli održati u organizaciji SIZRJ, nego je HRS ostao jedini sindikat s vrlo uskom podrškom grupice radnika.⁸³ Kao vladajući sindikat HRS je od jeseni 1939. imao u svojim rukama i Radničku komoru u Zagrebu i komesara u Središnjem uredu za osiguranje radnika pa je u toku 1940. otvoreno nastupao protiv komunista, pristajući na suradnju samo tamo gdje je bio slab, i gdje nije imao podršku većine radnika kao kod Pasphe.

Nema nikakve sumnje da je i radništvo Paspinih radionica i tvornice sudjelovalo na letecim mitinzima, koje su s početka 1941. organizirali komunisti u povodu zabrane prokomunističkih sindikata URSSJ. Isticanjem borbe protiv fašizma i protiv skupoće, koja je svakodnevno pogoršavala položaj radnika, klasnosvjesno radništvo Trnja stvaralo je s radništvom Trešnjevke široki front radnika, demokratski i slobodarski raspoloženih, budućih boraca u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji.

5.

Rad Tvornice baterija za vrijeme drugoga svjetskog rata. Već prvi dani okupacije pokazali su da će tvornica poslovati s velikim poteškoćama. Nabava benzina, petroleja i ostalih sirovina, osobito pšeničnog brašna potrebnog pri proizvodnji baterija, izazivala je iz mjeseca u mjesec sve veće probleme, pa Josip Paspas već u studenom 1941. najavljuje potpunu obustavu rada, i otpust 157 radnika i 13 činovnika.⁸⁴ Zainteresirana za proizvodnju baterija, ustaška uprava pronalazi brašno i podržava nabavu potrebnih sirovina iz Njemačke i Italije, ali pokušava oduzeti radnju u Bogovićevoj 9 i tvornicu u Koturaškoj tražeći židovske elemente u obitelji.

Niske, gotovo zamrznute zarade, poteškoće u nabavi hrane koja naglo iščezava s tržnice i jačanje terora vlasti nad radnim stanovništvom, osobito radništvom, djeluju na pogoršanje položaja radnika i u Paspis. Oni izražavaju svoje nezadovoljstvo pritiskom na jedinu dopuštenu sindikalnu organizaciju HRS, koji se stavio u službu ustaškog režima. Organizacija HRS već je, 23. svibnja 1941, zatražila povećanje plaća u tvornici, i, 3. lipnja 1941, trebalo je da se u Radničkoj komori održe pregovori. Međutim, poslodavci nisu došli na te pregovore, poručivši po radničkom povjereniku strojobravaru Fridrihu Toli (rod. 1911) da će od 3. lipnja isplatiti nekvalificiranim radnicima zarade za 10% više, a kvalificiranim radnicima za 15%, tako da će se satnice kretati u rasponu od 7,7 do 15,50 dinara.⁸⁵

⁸³ AIHRPH, RK, 671/1—14519/1941, 695/3—1400/1942. i 777/2—6527/1943.

⁸⁴ AIHRPH, RK, 671/1—19519/1941, 695/3—1400/1942. i 777/2—6527/1943.

⁸⁵ AIHRPH, RK, 638/5—5085/1941.

Zbog sve veće inflacije i to povišenje zarada pokazalo se ubrzo nedovoljnim, pa se u kolovozu 1941. vode novi pregovori na kojima HRS inzistira na jedinstvenom kolektivnom ugovoru za sva elektrotehnička poduzeća (Industriju sijalica, Braća Kersting iz Senoine 23, Vako iz Branimirove 43, Kontakt iz Radničke ceste 53 i Jakob Ivković iz Vodnikove 4) uključujući i Josipa i Rudolfa Raspu, tj. »Croatiju«, tvornicu baterija i galvanskih elemenata, i Elektrotehničku radionicu, proizvodnju električnih džepnih svjetiljaka i kutija od prešanog lima Rudolfa Paspae. Paspae nije došao na pregovore 27. kolovoza, poručivši Kelemincu iz Radničke komore usmeno »da pristaje na sve plaćevne uvjete na koje pristaju ostali vlasnici elektrotehničkog veleobrta«, odnosno izjavivši oprezno u dopisu od 26. kolovoza da oni sa svojim radnicima imaju kolektivni ugovor, a da su informirani od Industrijske komore da se »izrađuju zakonske odredbe, koje će potpuno i konačno urediti sva radnički pitanja, pa i sklapanje skupnih ugovora«.

Iako su svi ostali vlasnici potpisali kolektivni ugovor koji je predložio HRS, obvezavši se na isplatu minimalnih satnica radnicima od 8,50 kuna, odnosno starijim radnicima 11 kuna, nekvalificiranim radnicima u rasponu od 9 do 13 kuna, kvalificiranim radnicima u rasponu od 11 do 22 kune, a predradnicima od 25 kuna, Paspae je, 28. kolovoza, odbio potpisivanje, »jer da se njega taj kolektivni ugovor ništa ne tiče«, na što ga je vodstvo HRS-a tužilo Sudu dobrih ljudi. Međutim, prije nego je taj spor došao na rješavanje, zarade su bile regulirane zakonskim propisima istovrsno za sve radnike jedne struke.³⁶ Uloga HRS-a u to vrijeme postaje gotovo beznačajna, a ni radnički povjerenik elektromonter Nikola Pavleković (rođ. 1911), imenovan od Ministarstva udružbe, nije mogao braniti interese radnika, već mu se funkcija svela na obavještanje radnika o odlukama ustaških vlasti, pa je sam, 26. kolovoza 1943, podnio ostavku, obrazlažući je preopterećenošću stručnim poslovima.³⁷ U međuvremenu Paspini radnici sve aktivnije pomažu partizane, specifičnim oblikom ratovanja karakterističnim za okupirane gradove. Prema sjećanju Franje Mikulčića, koji je tada bio aktivist za Zagreb, »jedan drug iz Croatie donio je 1941. proglase Centralnog komiteta Komunističke partije da ih se raspača po Trnju«. Pri odlasku u partizane Mikulčić je tom drugu predao svoju vezu.³⁸ Prema nekim indicijama, taj drug bio je, vjerojatno, električarski radnik Josip Hadelan (rođ. 1907. u Belici kod Čakovca — poginuo 29. III 1942. u Oborovu), koji je već 1939. bio vezan uz tvorničku ćeliju »Helios — Paspae«, i koji je bio jedan od organizatora udarnih grupa na području Prvoga rajonskog komiteta. Hadelan je sudjelovao zajedno s Josipom Mokosekom i Franjom Sukom u akciji napada na ustaše kod miramarskog podvožnjaka i uspio izbjeći hapšenje sklanjanjem u Jakuševac. Nakon toga radi ilegalno u Zagrebu do početka 1942. kada odlazi u partizane i postaje član Okružnog komiteta KPH za Zagreb.³⁹

³⁶ AIHRPH, RK, 653/3—9808/10. IX 1941. U prilogu je tekst kolektivnog ugovora.

³⁷ AIHRPH, RK, 774/3—6141/1943. Za novog povjerenika predložen je Đuro Hanž.

³⁸ E. Mikulčić, Put do partizana i neke akcije, Svedočanstva učesnika NOB-a 1941—1942, knj. 25, 529, Beograd.

³⁹ Arhiv Hrvatske u Zagrebu, Zagrepčani — žrtve i borci, dosje Hadelan.

Mirko Glogoški dao je, 7. listopada 1986, izjavu da je Crvenu, odnosno Narodnu pomoć u tvornici za vrijeme rata vodio Čeh Šimek, koji je radio u pakirnici i čija je supruga, također, radila u »Croatiji«. U tome se zalagao i radnik Kovačić.

U uvjetima kakvi su vladali u Zagrebu u jesen 1941. i 1942. bilo je vrlo teško održavati veze, pa ipak su se uvijek pronalazile mogućnosti za pomaganje boraca i manje sabotaze izradom velikog postotka loših baterija. Prema izvještaju o radu Mjesnog komiteta KP Hrvatske Zagreb, od 1. rujna do 15. studenog 1942. u prvoj tvorničkoj jedinici Drugog rajona zahvaćeno je u Odboru narodne pomoći i radništvo Paspse zajedno s radništvom Ventilatora, Bizjaka, Rapida, Elektre, Iskre i limarske sekcije, a 1943. postoji i Odbor Antifašističkog fronta žena.⁴⁰ Kidanje partijskih veza zbog hapšenja komunista i provala imalo je svakako velikog utjecaja na rad simpatizera Partije i prikupljanje Narodne pomoći i u tvornici Paspse, ali su se veze uvijek nanovo obnavljale, postajući još brojnije i jače. Otprema 70.000 injekcija, koje je radnica Milena Štefulić prebacila iz Zagreba preko Novoselca—Križa partizanima, odvažno je djelo, za koje je Milena 1950. odlikovana ukazom Maršala Tita Ordenom zasluga za narod sa zlatnom zvijezdom. Prema njenoj izjavi, ona je, 27. lipnja 1941. uhapšena i puštena zbog nedostatka dokaza a kasnije je po nalogu Ustaške nadzorne službe otpuštena iz »Croatije«. No, u rad na prikupljanju pomoći uključili su se Marija Lasić, Marija Poznić i još tri druga,⁴¹ pa su baterije i ostali materijal i dalje stizali do partizana, usprkos teroru okupacionih vlasti, i usprkos brojnim agentima i raznim plaćenicima, koji su špijunirali i prijetili radnicima zatvorom i progonima, ukoliko ne budu lojalni ustaškoj i okupacionoj vlasti. Organizacija HRS — iako svakim danom sve slabija — također je predstavljala dio ustaškog sistema, i u nju je prisilno učlanjeno sve radništvo, pa se osobito pazi na ponašanje bivših članova URSSJ-a, odnosno SIZRJ-a. Radnici su zastrašivani oduzimanjem legitimacija za tvorničku aprovizaciju, a što je značilo ostati bez hrane u Zagrebu u vrijeme rata ne treba posebno isticati. Isto su tako ušutkivani prijateljima pokušaji radnika da raspravljaju o svojim potrebama i sve bjednijim plaćama za koje nisu mogli ništa kupiti. Već 27. lipnja 1941. bila je uhapšena i Ružica Nemeč zbog Proglasa CK KP koje je dijelila s Milenom Štefulić. Prilikom pretresa njenog stana policija je pronašla knjigu socijalista Bebela »Žena i socijalizam« i inkriminirani letak, pa ju je, 17. srpnja 1941, osudio na smrt strijeljanjem ustaški Prijeki sud. Budući da je Ružica bila maloljetna, majka Marija, također radnica kod Paspse od 1928, uspjela je ishoditi da se smrtna kazna zamijeni s 20 godina teške tamnice. Nakon dvije i pol godine robljanja u Slavonskoj Požezi došla je kući, te je živjela ilegalno u Hrvatskom Leskovcu i 1945. godine, tj. odmah poslije oslobođenja, ponovno se zaposlila u »Croatiji«.⁴²

⁴⁰ AIHRPH, Komunistička partija, 66/1199—1942. i 46/421 — izvještaj od 1. VI 1943.

⁴¹ Bilten općinskog odbora socijalističkog saveza Trnje, januar 1964, br. 66 i Bilten, br. 5—8 od 5. I 1964.

⁴² Sjećanje dano autoru na uvid 4. XI 1986.

Budući da su državne vlasti smatrale oportunističkim da se tvornica »Croatia« i elektrotehnička radionica Rudolfa Pasppe objedine u jedan pogon, Rudolf Pasppe je, 27. srpnja 1942, objavio kod Gradskog poglavarstva svoju radionicu, a naziv tvornice u Koturaškoj 69 je, 8. svibnja 1942, promijenjen u »Veleobrt Pasppe« čiji su vlasnici bili Josip i Rudolf Pasppe, te Ivan Leitner.⁴³

Tvornica, uglavnom, radi za potrebe ustaške i njemačke vojske, pa je u tvornicu postavljen njemački namještenih »Fritz«, koji je kontrolirao kvalitetu i količinu proizvedenih baterija i pazio da ne dođe do zastoja u proizvodnji. Oglasom Redarstvene oblasti za grad Zagreb, 2. srpnja 1943, proizvodnja i prodaja baterija stavljene su pod nadzor vlasti, pa je i za kupnju jedne baterije bila potrebna posebna dozvola.⁴⁴ To je odmah utjecalo na opadanje narudžbi, a vojska je postala glavni kupac proizvoda tvornice baterija. Međutim, dvije stotine radnika u »baterijama« i 70 radnika u »svjetiljkama« imali su pravo da kupe mjesečno jednu do dvije baterije, pa je to bio kanal kojim su baterije prikupljane i slane partizanima na poluoslobođeno i oslobođeno područje Hrvatske.

U proljeće 1943. započelo je otpuštanje sezonskih radnika, jer su kontrola prodaje, a i poteškoće s dobavama sirovina ograničavale proizvodnju, pa tvornica sve češće obustavlja rad dok se ne nabave potrebne sirovine.⁴⁵ Posebna je poteškoća bila nabava mangana, pa kad je pronađen u Bosni, njemačka je vojska u najkraćem vremenu montirala u tvornici »Croatia« mlin za mljevenje mangana. U tvornici se izrađivao i grafit, kapice, kontakti, acetilenska čađa i drugo.⁴⁶ Zbog skućene prodaje, 1943. zatvara se i trgovina u Bogovićevoj ulici, a učestali izvještaji o stanju skladišta govore o sve većoj kontroli ustaške i njemačke vlasti nad radom te tvornice.⁴⁷

Sve su veće i poteškoće s dobavom hrane za radnike, jer tvornička aprovizacija dobiva od Odjela za prehranu sve manje hrane. Tvorničari Pasppe prilaze obradi oveće vrtlarije preko Save u vlastitoj režiji, snabdijevajući iz toga vrta radnike povrćem, a u 1944. zatražili su i dozvolu da se dio baterija i svjetiljaka može razmijeniti za hranu radnika, jer će inače proizvodnja stati.⁴⁸

U jesen 1944. i na početku 1945. područje uz željezničku prugu bilo je izloženo bombardiranjima saveznika, jer onesposobiti saobraćajnice značilo je onemogućiti i otežati snabdijevanje Trećeg Reicha sirovinama i skratiti rat. U tvornici Pasppe izgrađeno je sklonište za radnike, a umjesto po danu intenziviran je rad noću, ali su zatim učestala i noćna bombardiranja, te radništvo sve češće prekida rad na više sati. Prema sjećanju Nikole Pavleковиća, prilikom bombardiranja »ljudi su se razbjegli, jer je bilo jezovito«.

⁴³ HAZ, Obrt I—B, 12/1942.

⁴⁴ AIHRPH, RK, 766/3—4888/1943.

⁴⁵ AIHRPH, RK, 756/3—3001/1943 i Arhiv Hrvatske u Zagrebu, Ministarstvo za obrt, veleobrt i trgovinu, br. 43208, 50870 i 56348 iz 1943. i 38350 iz 1944.

⁴⁶ Izjava Teodora Pasppe, 7. XI 1986, Renati Pondeljak-Matičević.

⁴⁷ Arhiv Hrvatske, Ministarstvo za obrt, veleobrt i trgovinu, 83208 i 90840 iz 1943. i 66643 iz 1944.

⁴⁸ Isto, 25497/1944.

Osmog maja 1945. Zagreb je oslobođen. Budući da je imala nešto sirovina, tvornica je odmah počela proizvoditi toliko potrebne baterije, a privremeni upravitelj bio je Tomo Lončar. Od 14. studenog 1946. tvornica je uklopljena u elektroindustriju Hrvatske (ELIH).

I, na kraju, da zaključimo izjavom Teodora Paspé da je od 1938. do 1945. proizvedeno u tvornici oko tri milijuna baterija R 12, 400.000 milijuna R 20, 100.000 milijuna R 14, 20.000 milijuna R 10, 100.000 milijuna R 6 i 200.000 elemenata za poštu i vojsku. Od 1933. do 1960. tvornica je izrađivala i anodne baterije, što je bilo neobično važno radi razvijanja radioindustrije, a proizvodila je i niz artikala za elektroindustriju u razvoju.

Tvornica baterija i džepnih svjetiljaka svakako je jedna od malobrojnih tvornica domaćeg kapitala koja je u kontinuitetu i bez kriznih razdoblja proizvodila sve više i sve bolje, sudjelujući odmah poslije rata sa znatnim udjelom u obnovi porušene zemlje.